

Władysław Kuraszkiewicz

Dyftongi i ich redukcje na Białorusi

Studia Rossica Posnaniensia 10, 99-106

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WŁADYSŁAW KURASZKIEWICZ
Poznań

DYFTONGI I ICH REDUKCJE NA BIAŁORUSI

Obecnie dialektologia białoruska posiada piękne syntetyczne opracowania zespolowe, jak *Dyjjalektalahiczny atlas bielaruskaj mowy*, Mińsk 1963, i *Narysy pa bielaruskaj dyjjalektalahii*, Mińsk 1964. W pracach tych mamy nowy obfity materiał geograficznie uporządkowany, na którym obserwować możemy stan obecny i rozwój zjawisk gwarowych. Chciałbym tu zebrać trochę spostrzeżeń o tzw. dyftongach w białoruskich gwarach południowo-zachodnich, co wprawdzie w dialektologii białoruskiej jest problemem ubocznym, ale nawiązuje do podstawowej problematyki ukraińskiego ikawizmu, może też pomóc w naukowej dyskusji o genezie i rozwoju tego procesu.

Chodzi o cztery kategorie akcentowanych samogłosek: 1) rozwiniętych z prasł. *ě*, np. *sěno, lěto*, 2) z prasł. *e* w sylabach zamkniętych po zaniku *ь*, np. *pečb, šestb*, 3) z prasł. *e* w sylabach zamkniętych po zaniku *o*, np. *ledo, vezlo*, 4) z prasł. *o* w sylabach zamkniętych po zaniku obu jerów *ь* i *o*, np. *domo, końo, volo*. Nie wdając się obecnie w dyskusję z hipotezami odmiennymi¹, przyjmuję stare od czasów Potebni wyjaśnienie, że zanikające jery słabe powodowały tzw. wydłużenie zastępcze samogłosek *ō, ē*, przy tem *ē* przed zanikającym jerem twardym *o* zmieniło się w *ō* zachowując (fonologizując) miękkość poprzedniej spółgłoski, natomiast *ē* przed zanikającym jerem miękkim *o* zmieniło się w *ě*. W dalszym ciągu ze wydłużonych samogłosek *ō, ˊō, ē* oraz z *ě* wytworzyły się dwa niejednolite sonanty *ūō — iē*, zapisywane w zabytkach: *камѣнь, шѣсть* w Ewangeliarzu Dobryły z 1164 r. *воовьца, воовьчихъ* w Ewangelii Halickiej 1266 r., *друздъ, нестюръ* w gramotach wołyńskich XIV - XV w. itp. W dawniejszych opracowaniach dialektologicznych białoruskich stwierdzono ogólnie zachowanie się wymowy dyfton-

¹ Por. W. Kuraszkiewicz, *Nowe uwagi o rozwoju ikawizmu ukraińskiego*. W pracy zbiorowej: *Języki i literatury wschodniosłowiańskie (Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej, Łódź, 14 - 15 czerwca 1976 r.)*, Łódź 1976, s. 3 - 12.

gów *iu* — *ie* w gwarach południowych aż po Lidę—Mińsk—Homel, natomiast dalszy rozwój tych dyftongów w kierunku *i* określano jako tendencję gwar ukraińskich.

Obecny stan wymowy dyftongów białoruskich ilustrują dobrze mapy 34 i 35 Atlasu białoruskiego. Na mapie nr 34 zilustrowano wymowę akcentowanego prasł. *ě* w wyrazach np. *liēs*, *chliēb*, *biēly*, *na naziē*, w których prasł. *ě* brzmi obecnie jak dyftong *ie* lub *é* ścieśnione albo zwykle *e* oraz *i*. Wymowa *e* zgodna z językiem literackim białoruskim jest normalna i typowa w gwarach północnych i wschodnich: już między górną Narwią, Jasiółdą i Szczarą, na prawym brzegu Niemna, na północ od źródeł Niemna, na północ od Świsloczy, na wschód od Berezyny i ujścia Soży do Dniepru. Na południe od wskazanej linii typowa jest wymowa *ie* lub *é*. Wsie z wymową odmienną po obu stronach linii trafiają się wyjątkowo i tłumaczą się wpływem języka literackiego na południu lub przeniesieniem na północ wymowy południowej. Mapa nr 34 daje ilustrację przemieszania wymowy *ie* i *é* ścieśnionego. Dyftong *ie* jest ogólnie mówiąc czterokrotnie rzadszy od *é*, tj. 50 : 200 wsi. Niekiedy występują obie wymowy w tej samej wsi (15 r.). Wskazuje to na cofanie się, upraszczanie dyftongu *ie* do głoski jednolitej *é* i w dalszym ciągu do literackiego *e* jasnego. Nasilenie uproszczenia dyftongu *ie* poprzez *é* do zwykłego *e* jest chyba cechą doby powojennej, bo dawniejsi badacze, np. Karski, Klich, Buzuk, dla tego terenu stwierdzają w zasadzie wymowę dyftongiczną *ie*. Na południe od linii: Białowieża—Prużany—Bereza—Tielechany—ujście Horynia panuje wymowa *i* zgodna z ukraińską: *lis*, *chlib*, *biły*, *na nozi*. Interesujące jest zagęszczenie wymowy *ie* nad górną Jasiółdą w archaicznych przejściowych gwarach ukraińsko—białoruskich. Mapę nr 34 dobrze uzupełniają mapy nr 38, 65, 66, 67, 76 i 141. Na mapie 38 widać ukraińską wymowę *v'ite* lub *viēte* z dawnej dualnej formy *vě-te* między górną Narwią i górną Prypecią przy akcencie na *vě-*, jak na Podlasiu; po przesunięciu akcentu na końcówkę nad górną Jasiółdą powstała wymowa *vyl'e*. Wszędzie tu znana jest też forma pluralna *vy*, jak w innych białoruskich gwarach, albo z labializacją *vy* na *vu* nad Prypecią między Słuczem i Berezyną. Natomiast wymowa *vi* zamiast *vy* w gwarach nad Prypecią, znana mi też z gwar na południe od Hajnówki, nie wywodzi się z *vě*, tylko jest wynikiem lokalnego rozwoju połączeń *Py*, tj. *y* po wargowej spółgłosce, na *Pi*. Z map nr 65, 66, 67 widać, że w wygłosie już brak dyftongu *ie* oraz *é* ścieśnionego; w formach loc. sg. fem. panuje literacka białoruska końcówka *-e* oraz między Jasiółdą i Horyniem ukraińska *-i*, np. *na ścań'e*, *na rac'e*, *na duż'e* oraz *na ścań'i*, *na rec'y*, *na duż'i*. Również na mapie 141 widać to w formie nom. pl. zaimka **vьsь*: po białorusku *uśe*, po ukraińsku *wśi*. W wygłosie ukraińska wymowa *-i* cofa się przed białoruską *-e* znacznie częściej niż w śródgłosie. Widać to w wielu punktach (ca 25%) na mapie 65 w porównaniu z mapą 34. Szczególnie na wschód od Horynia do Dniepru i wszędzie na północ od Jasiółdy i od Prypeci fonemy *ie* lub *é* za-

chowane jeszcze często w śródgłosie, już prawie konsekwentnie wymienili się na literackie *-e* w wygłosie. Na mapie 65 widać też wyraźny wpływ języka literackiego rosyjskiego w postaci wymowy *na duh'e*, *na nah'e* zamiast *na duż'e* oraz *na duh'i*, *na noh'i* zamiast *na duż'i*, *na noż'i*; sporadycznie też na mapie 66 w przykładach: *ab dačk'e* lub *ab dačk'i* zam. *ab dač'e* lub *ab dač'i*. Jest to sporadyczne na południu, ale częste na północnym wschodzie Białorusi.

Wymowy akcentowanego *ē* wzdłużonego Atlas nie pokazał, bo jedyny wyraz *med* na mapie nr 30 brzmi po białorusku *mód* lub *mjod*, po ukraińsku *míd* w okolicy Brześcia, zaś nad Jasioldą i Prypecią aż po Horyń *med* z samogłoską wyrównaną wedle form zależnych np. *medu*.

Wymowę akcentowanego *ō* wzdłużonego ilustruje mapa nr 35 na przykładach: *dom*, *koń*, *woł*, na których pokazano opozycję wymowy *ō - ó - ũo - u* oraz ogólnikowo jednym znakiem określono wymowę *i*, *y* itp. Literacka wymowa *o* panuje na północ i wschód od górnej Narwi, od Niemna, Świsłoczy i Berezyny, także szerzy się na południe i zachód aż po Jasioldę i Horyń. Na południe od miast: Prużany, Słonim, Lida, Stołbce, Marjina Gorka, Bobrujsk, Rzeczyca znacznie przeważają warianty *ó - ũo*; natomiast nad Jasioldą i Prypecią aż po Horyń warianty *i* lub *y* są częstsze niż *ũo - u - ó*, np. *duom - dum - dóm*, *dym*, *dim*. Na północ od Jasioldy i Prypeci wariant *ó* (ca 200 punktów) rozszerzył się widocznie kosztem dyftongu *ũo* (ca 50 punktów). Wariant *ũo* nie sięga też tak daleko na północ jak *ó*. Między Jasioldą i Prypecią aż po Horyń najczęstsze są warianty *i* lub *y* (ca 70 punktów), ale dosyć częste są też zachowane warianty *ũo* (ca 15 p.) i *u* (ca 20 p.), szczególnie nad górną Jasioldą. Wariant *u* poza dorzeczem Jasioldy i Prypeci wystąpił tylko wyjątkowo w punktach: 782 i 815 na południe od Szucka.

Z porównania mapy 34 o rozwoju akcentowanego *ē* z mapą 35 o rozwoju *ō* akcentowanego widać nieco szybszy rozwój w *o* dyftongu *ũo*, bo w 40 punktach z wymową *o* jeszcze istnieje *é* lub *îé*, np. 348, 358, 367, 384, 408, 416, 453, 458, 488, 510, 512, 513, 515, 524, 526, 529, 563, 604, 776, 834, 845, 884, 913, 920, 921, 924, 938, 973, 1027, też w kilku luźnych punktach na północ od Mińska: 41, 109, 197, 211, 220, 251, 317. Zdarzyło się też *o* w kilku luźnych punktach między Jasioldą i Prypecią przy równoczesnej ukraińskiej wymowie *i* z *ě*: 724, 740, 956, 957. Odwrotnie tylko w 15 punktach z wymową *e* zachował się jeszcze albo dyftong *ũo*, np. 756, 803, 840, 902, albo jego uproszczenie na *ó*, np. 200, 396, 409, 836, 837, 849, 851, 919, 971, czy też *ra u* 815 lub *y* 1007. Widocznie utrzymaniu się wariantów *é* lub *îé* w gwarach białoruskich sprzyjała palatalizacja poprzedniej spółgłoski.

Natomiast między Jasioldą i Prypecią aż po Horyń wśród gwar ukraińskich widać już często, bo aż w 34 punktach, wymowę *i* z *ě* równoległe z dyftongiem *ũo*, np. 655, 807, 812, 945, 1011, albo z jego uproszczeniem na *u*, np. 651, 658, 662, 683, 686, 688, 693, 696, 697, 700, 704, 721, 760, 763, 772,

773, 950, 968, czy na *ó* 657, 735. Niekiedy jest to jeszcze tylko wahanie wymowy *i* obok *é* lub *iê* wobec utrzymanego dyftongu *ûo*, np. 722, 997, 1004, 1008, czy wobec uproszczenia *ó* 835, 889, 976, lub wobec wahania *ûo* - *ó*, np. 967, 999, czy *ûo* - *u* - *ó*, np. 1011, czy *u* - *ó* 760. Odwrotnie warianty *i* lub *y* z *õ*, np. *dîm* - *dym*, nie wystąpiły ani razu przy równoczesnym zachowaniu dyftongu *iê* lub jego uproszczenia *é* czy *i*. Tylko w kilku punktach zdarzyło się wahanie wymowy *i* - *y* z *õ* obok *ûo* czy *ó* przy równoczesnej wymowie: *i* 651, 762, *é* 983, *e* 803, 1007, lub wahaniu *i* - *é* 764. Dowodzi to, że w gwarach ukraińskich ikawizm szybciej się rozwija z dyftongu płaskiego *iê* niż z labialnego *ûo*, z czym godzi się fakt, że w wygłosie stale już tu jest *-i* z dawnego *-ě*.

Autorzy uniwersyteckiego podręcznika *Narysy bielaruskaj dyjalektalohii* (Mińsk 1964): M. W. Biryła, I. M. Hajdukiewicz, J. F. Mackiewicz pod redakcją R. I. Awaniesowa opracowali na podstawie materiałów atlasowych (a może też innych) fonologiczne ujęcie wymowy kontynuantów *ě*, *ê*, *õ* pod akcentem. Na schematycznej mapce nr 1 na stronie 20 podali granicę największego zasięgu fonemów *é* i *ó* z ich dyftongicznymi wariantami *iê* i *ûo* na północ od linii: Lida—Bobrujsk—Homel. W pasie wzdłuż lewego brzegu Jasioldy na linii: Prużany—Łuniniec wykazują zmianę fonemu *é* (i wariantu *iê*) na fonem *i* przy równoczesnym zachowaniu fonemu *ó* (wraz z wariantem *ûo*). Na południe od pasa: Prużany—Łuniniec stwierdzają zbieżność z fonemem *i* obu dawniejszych sonantów *iê* oraz *ûo* lub ich uproszczeń *é* oraz *ó*. Byłby to już powszechny ukraiński ikawizm pod akcentem w gwarach między Jasioldą a Prypecią aż po Horyń. Jest to ujęcie bardzo uproszczone i mylące, bo na mapach atlasowych nr 34 i 35 nie da się wyraźnie wykreślić wskazanych granic, można tylko wyliczyć punkty (jak to wyżej podałem) z wymową *i* (zamiast *iê* lub *é*) równoległe z *ûo* lub *u* czy *ó*. Prócz tego samogłoska *i* w miejscu dyftongu *ûo* lub uproszczenia *u* czy *ó* nie jest w Atlasie pokazana jednoznacznie. Szkoda mianowicie, że zarówno w Atlasie jak i w podręczniku nie wyróżniono zasięgu wymowy wszystkich wariantów wymowy dyftonga labialnego, wydzielono tylko trzy warianty podstawowe: *ûo* - *u* - *ó*, natomiast sumarycznie wliczono do fonemu *i* wszelkie inne warianty, np. *ûe*, *ûy*, *ûi*, *y*, *i*, też *i* po miękkiej spółgłosce. Dotychczas daje się odczuć w dialektologii ukraińskiej brak mapy tych wariantów wymowy w gwarach północnoukraińskich. Szkoda więc istotnie, że autorzy mapy 35 przed tym zadaniem się cofnęli. Mam wątpliwości, czy wszystkie wymienione warianty dyftongu labialnego w jego rozwoju do *i* w gwarach ukraińskich można wliczyć do fonemu *i*. Warianty te mogą tworzyć w terenie osobne skupienia czy izoglosy, których układ ma duże znaczenie dla wyjaśnienia historii ukraińskiego ikawizmu.

W tomie materiałów i komentarzy do mapy 35 Atlasu na str. 384 - 392 podano sporo zapisów gwarowych do poszczególnych punktów na mapie. Sprawdziłem zapisy z dawnym *õ* w gwarach między Jasioldą i Prypecią po

Horyń z punktów oznaczonych na mapie kolorem żółtym. Okazało się, że dla wielu punktów komentarz przytacza dużo zapisów z literackim *o*, których autorzy Atlasu słusznie na mapę nie wciągali, chyba że były wyłączone w danym punkcie (kółka czerwone). Obok zapisów z literackim *o* występują zapisy innych gwarowych wariantów. Najczęściej są to zapisy wymowy *i*, np. *vił, dviir, viz, kiń, nih, stil, rażiw* itp. (w mojej transkrypcji z grażdanki) w punktach: 661, 664, 665, 691, 732, 733, 736, 741, 770, 946, 951, 953, 960, 961, 962. Przed tym *i* zapisy zawsze podają spółgłoskę mięką. Dosyć liczne są punkty z zapisami gwarowej wymowy *y*, np. *kyń, styl, vyz, vyt, zyrka, nyh, dvyr* w punktach: 766, 767, także z zaznaczeniem niejednolitej artykulacji, np. *ry^hk, vy^hz, dvyr, vy^hl, ky^hń* obok *nyh* 652, albo *y* obok *uō*, np. *hyd, dvyr, vyz, vyt, kyń, nyh* obok *vūol, na tūom, nūoč, kūoń, zūorka, dvūor* 803, albo *y* obok *ó*, np. *styl, dvyr, styh, uslyn* obok *tók, stót* 762, czy też *y* obok *u* lub *ó*, np. *myj 'mój'* obok *bulš, puzno, ne buj sa, ne pujd'eš - u nóżku, snóp* 764. Częste są punkty z wahaniami zapisów *i* obok *y*, np. *viz, dviir, kiń, pist, nič, bilš* obok *nyh, razyw, ryk, vyt, ptyt* 694, 698, 701, 726, 729, 731, 738, 769, 958, 963, 965, albo *i* obok dyftongu *y^h*, np. *vis, dviir, vił, rażiw* obok *ny^h, ny^hč* 660, 703, albo zapisywanego przez *yi*, np. *razyw*. Szczególnie interesujące są zapisy niejednolitej wymowy przez *'iu*, np. *riuk, viuz, dviur, viul, ki^uń, ni^uh, lyśi^uw* 654, więc po miękkiej spółgłosce. W punkcie 700 podano uwagę: bolszaśe wymaulaje /i/ adnak u niekatarych adczuwajecca nieszta padobnaje da /u/: *kuń, vūl, nūh — ri^uk, vi^ul, ki^uń, ni^uč — vis, dviir, liśiw*. Podobne przykłady są też w punkcie 704: *dviir, rik, vus, vūl*, też *dviur, kuń, ny^h*. Zapisy grażdanką przez *'H^o 'y* 700, *'y, 'yo* 704, *H^y* 654 należy chyba czytać jak *ü*, tj. labializowane *i*, lub jak dyftongiczne *üi*. Zastanawiające są również zapisy z wahaniami: *i - uō, i - ó, i - u*, np. *hūod - viz, nih* 655, *dviir - kuń* 651, *rik - ruk* 693, *viz, nih - lisuw, hoduw* 651, 658, *viz, dviir, nih, tilko - nōh, lisów, dóm, hód, vóz, kón* 657, 735, 983, 1007. Mogą one świadczyć o ekspansji literackiej ukraińskiej wymowy *'i* kosztem gwarowej *uō - u - ó - y - ü*. Bardzo osobliwe są zapisy w punktach 723 i 725 przez *e*, np. *vez, hed, dver, veł, keń, neh* bez zaznaczonej miękkości poprzedniej spółgłoski, co jest chyba uproszczonym zapisem dyftongu *ue*. W punkcie 945 zapisane są wahania kilku wariantów: *vūyz, ku^uń, nūyh - dvūir - rażiw* oraz *krutūoj, slypūoj*, co wygląda na formę dat.-loc. sg. fem.²

Z tego przeglądu widać, że punkty żółte na mapie 35 Atlasu mają bardzo różne znaczenie: często ilustrują wymowę *i* niekiedy też obocznie *y*, co autorzy podają w objaśnieniu, ale równocześnie inne monoftongi, jak *ü, ó, u* lub dyftongi: *y^h, ü^h, u^hy, u^he, uō*. Autorzy Atlasu i podręcznika *Narysy* wszystkie

² Wobec tego wydaje mi się, że Autorzy podręcznika *Narysy pa bielaruskaj dyjalektalohii* (Mińsk 1964) na mapie nr 1, str. 20, powinni byli granicę północną fonemu (*i*) z *ó* znacznie obniżyć na południe od Jasioldy, bo wymowę *uē, u^hy, ü^hi* czy nawet *ü, y* raczej należy zaliczyć do wariantów fonemu *ó* niż do fonemu (*i*).

te warianty włączyli do fonemu (*i*) i jednakowo oznaczyli żółtym kółeczkiem; wyróżnili tylko trzy warianty: *ó*, *u*, *ûo*, co wystarczy dla gwar białoruskich, ale nie daje ilustracji dla gwar ukraińskich między Jasioldą i Prypecią aż po Horyń. Problem ten powinien być rozpatrzony ponownie na tle rozwoju ukraińskiego ikawizmu na Podlasiu i na Wołyniu.

W sylabach nieakcentowanych Atlas przynosi sporo materiału do dawnego *ě*, ale tylko trochę i pośrednio do dawnego *ō* wzdłużonego, natomiast brak tu zupełnie materiału do dawnego *ē* wzdłużonego. Wprawdzie na mapie 16 pokazany jest wyraz *v'oseń*, ale niestety razem z polonizmem *chłopiec*, więc z tych dwu przykładów można jedynie wnosić o procesie dyspalatalizacji przed *e* lub *i* w gwarach nas tu interesujących między Jasioldą i Prypecią, np. *v'oseń*, *v'osyn' - chlopec*, *chlopyc*. Niestety komentarz do mapy 16 jest zbyt skąpy i ogólnikowy³.

Dla rozwoju wzdłużonego *ō* w nieakcentowanej sylabie jest interesująca mapa nr 118, przedstawiająca różne końcówki w formie loc. sg. masc., neutr.: *-ym*, *-om*, *-am*, *-um*, *-omu*, np. *u ž'outum*. Kończówka *-um* widocznie pochodzi z uproszczonego dyftongu *ûo*, bo występuje na terenie jego dawnego zasięgu na południe od Lidy—Mińska—Homla, wszędzie obok literackiej końcówki *-ym*, urobionej na wzór instr. sg. W gwarach ukraińskich między Jasioldą i Prypecią bywa też często analogiczna końcówka *-omu*, przeniesiona z form dat. sg. Wszędzie nad Prypecią aż po Dniepr końcówka *-um* występuje obok *-om*, widocznie tutaj nieakcentowany dyftong *-ûo* upraszczał się albo na *-u* albo na *-o*. Kończówka *-om* podlegała akaniu na *-am*, np. *u ž'outam*, szczególnie w gwarach nad dolnym biegiem rzek: Ptycz, Prypeć, Berezyna. Również na mapie 122 końcówka *-uj* w formie dat. sg. fem., np. *k n'owuj*, może być rozwinięta z nieakcentowanego dyftongu *ûo*, bo występuje w gwarach na południe od linii: Lida—Słuck—Mozyrz, tylko jest ona częściej niż *-um* wypierana przez literacką końcówkę *-aj*, nawet w gwarach nieakających między Jasioldą i Prypecią.

Nieakcentowane *ě* pokazuje mapa 6 na wymowie przykładów: **běd'a*, **vědr'o*. W gwarach białoruskich normalnie jest *bed'a*, *vedr'o* z różnymi przejawami akania. W gwarach ukraińskich nieakających między Jasioldą i Prypecią po Horyń dyftong *iê* z *ě* uprościł się na samogłoski *i* lub *e* z nowszą tendencją do dyspalatalizacji poprzedniej spółgłoski, np. *bid'a*, *vidr'o* lub *bed'a*, *vedr'o*. Nad górną Jasioldą i na lewym jej brzegu w przejściowych okających gwarach do języka białoruskiego zwykle jest *e*, zaś na południe od Jasioldy, między Brześciem i Pińskiem, zwykle jest *i* lub *y*. W tomie komentarzy do tej mapy widać częste wahania, np. w punktach 651, 722,

³ Również F. P. Filin zwrócił uwagę na ten niedostatek opracowania Atlasu białoruskiego w książce: *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972, s. 227.

przy normalnym *e* zdarzają się zapisy z *i*. W punkcie 722 poprzedzające spółgłoski są miękkie: *bed'a*, *vedr'o*, *beż'y*, *sed't'o* ale *sik'ač*. W punkcie 651 spółgłoski wargowe są już twarde, np. *bed'a*, *vetr'ak*, *vedr'o*, *pesk'om*, *pobel'ili*, *smej'atyś*, *meš'aty*, ale jeszcze miękkie są przedniojęzykowe, np. *hńezd'om*, *šeŭn'a*, *šeub'oj*, *šek'ač*, *lesn'oj*, *les'ok*; nawet *spiv'aty* z twardym *pi-* ale *śid'ety* z miękkim *śi-*. Są tylko dwa wyjątkowe zapisy od tej reguły: *sten'a* oraz *smej'uśa*. W przykładzie *pomań'au* mamy twarde *ma-* z akaniem. W punkcie 762 wszystkie spółgłoski przed *e* są już twarde ale miękkie przed *i* z nieakcentowanego *ě*, np. *sek'ut*, *sten'oj*, *dež'a*, *pes'ok*, *mešk'om*, *pobel'ili*, ale *bid'a*, *lis'ok*, *pobil'u*, *w bid'ie*, *u śnih'u*⁴; niezwykle jest zapis *spov'au*. W punkcie 683 jest wahanie *i* lub *y* z *ě*, np. *byd'a*, *spyv'aty*, *syk'ač*, *pobyl'iu*, *hnyzd'o*, *vydr'o*, *styn'a*, ale *śiub'a*, *lis'ok*, *u śnih'u*, *miš'aty*, *biž'yś*, *hnyzd'o*, zapisano tu również *smej'utca* i formę dualną *dve vedr'e*. Podobnie jest w punkcie 654: *byd'a*, *vydr'o*, też *śmij'uśa*, *jizd'a jizd'y* obok *jed'a*, *jed'y*. Zdarzyły się też zapisy świadczące o wymowie obniżonego *ie* w punkcie 721, lub podwyższonego *ey* 770, np. *bid'a*, *vietr'ak*, *vedr'o* 721, *bed'a*, *bež'yś*, *styn'a*, *seub'a* 770.

Materiał ten świadczy, że w gwarach ukraińskich między Jasioldą i górną Prypecią po Horyń proces dyspalatalizacji spółgłosek późno się nawarstwił na połączenia z nieakcentowanymi *i e* jako uproszczonymi wariantami dyftonga *iê*. Stąd w niektórych przykładach połączenia te stwardniały, w innych pozostały miękkie. Na ogół wargowe spółgłoski stwardniały tu prawie powszechnie przed wariantem *e*, ale przedniojęzykowe często zachowują jeszcze mięgkość, np. w punktach 651, 677, 685, 716, np. *bed'a* ale *śćen'a*, szczególnie dobrze trzyma się miękkie *l*, np. *les'ok*. Przed *i* z *ě* trzyma się mięgkość lepiej szczególnie ponad Jasioldą, ale bywają wahania i zapisy przykładów wyjątkowych, jak w przedstawionych wyżej punktach 654 i 683.

Natomiast przed pierwotnymi samogłoskami *i e* w wymienionych wyżej punktach między Jasioldą i Prypecią po Horyń, np. 654, 683, 768 i innych, spółgłoski są już twarde. Widać to z porównania mapy nr 6 (*bed'a* - *bid'a* z innymi mapami, np. 53, 55, 56 (*na peč'y*, *tycho*). Naturalnie prawie stale są miękkie spółgłoski przed *i e* z *ě* w sylabach akcentowanych, co pokazuje mapa 57, choć i tu wyjątkowo w kilku punktach trafiają się już zapisy wymowy twardej, np. *testo*, *tesno*, *deŭka* lub *tysto*, *dyŭka* w punktach 651, 652, 740, 759, 769, albo *dyśka*, *dywka*, *tyśno*, *tyśto*, *tyło* obok *d'ela* 655. Wiadocznie uproszczenie dyftongu *ie* na *e* i zbiegło się tutaj z procesem dyspalatalizacji i chyba niezbyt dawno.

Materiał tu zestawiony na podstawie Atlasu gwar białoruskich wyraźnie dowodzi, że prasł. *ě* oraz wzdłużone *ō* były dawniej powszechnie wymawiane jako sonanty niejednolite *ūō* - *iê* aż po Lidę—Mińsk—Homel. Obecnie te dyf-

⁴ Wśród przykładów na *ě* pomyłkowo wymieniono w komentarzu do Atlasu tu, i ówdsze przykłady z pierwotnym *e*, np. *k plyču*, *z plyča*, s. 327.

tongi już tylko szczątkowo się utrzymują, zwykle uprościły się na *é* i *ó* ścieśnione i ulegają wyrównaniu do literackich samogłosek *e* i *o*. W sylabie nieakcentowanej dyftongi *ûô* — *îê* upraszczały się dużo wcześniej, chyba w związku z tendencją do akania, ale ślad dawnego dyftongu *ûô* widać w końcówce loc. sg. m.n. *u źłowtum* obok *u źłowtom*, częściowo też w końcówce dat. sg. f. *k n'ovuj* obok *k n'ovaj* (mapy nr 34, 35, 118, 122). Bardziej zaawansowany rodzaj tych sonantów i lepsze ich utrzymanie widać w gwarach ukraińskich między Jasioldą i górną Prypecią aż po Horyń. Pod akcentem labialny dyftong jest wamawiany jak: *ûô* - *ûê* - *ûy* - *ûi* - *û* - *y* - *i*, płaski zaś jak *îê* - *é* - *i*. Dla pozycji nieakcentowanej materiały atlasowe z tych jeszcze nieakających gwar są wyraźne szczególnie w zakresie dawnego sonantu *îê*, który choć upraszcza się na *i*, *y* lub *e*, ale zachował swą odrębność od pierwotnych samogłosek *e* i przez to, że w wielu wsiach jeszcze często spółgłoski poprzedzające *e* i z dyftongu *îê* zachowują miękkość, podczas gdy przed pierwotnymi samogłoskami *e* i są już twarde. Wprawdzie Atlas nie przyniósł nowego materiału dla wzdłużonego *ê*, ale skądinąd wiadomo, że wzdłużone *e* rozwijało się zgodnie z pierwotnym *ě*, np. КАМѢНЬ Ewang. Dobryły 1164 itp.⁵ Oba zatem sonanty niejednolite: płaski *îê* i labialny *ûô* rozwijały się pierwotnie niezależnie od akcentu. Weznie się uprościły w sylabach nieakcentowanych, może przez redukcję wobec tendencji do akania. Obecnie uproszczone *é* i *ó* występują również często w sylabach akcentowanych, także stopniowo wyrównują swą artykulację do literackich białoruskich samogłosek *e* i *o* (też do ukraińskiego *i*). Wciąż jednak zachowały się jeszcze ślady odrębności dawnych dyftongów *îê* — *ûô* lub ich uproszczeń *é* i *ó* od samogłosek pierwotnych *i* i *y* i *e* i *o* i to zarówno pod akcentem jak i bez akcentu.

⁵ Por. też W. Kuraszkie wicz, *Z badań nad gwarami północno-matoruskimi*, „Rocznik Słowistyczny” (1931), t. X, s. 175 - 209; tenże, *Przyczynek do iloczasu matoruskiego*, „Lud Słowiański” 1934, t. III, s. A 40 - 48; tenże, *Z badań nad ikawizmem w ruskich gwarach karpackich*, „Lud Słowiański” 1938, t. IV, s. A48 - A74.